

דרכה של המסורה הגדולה למקרא בציון הדיבור הארמי (ה"סימן")

המסורה היא פרי עבודה קיבוצית של חכמים רבים בני דורות רבים. הראשונים שעסקו בה היו הסופרים בראשית ימי הבית השני, ופעולתם נמשכה בתקופת התלמוד. לאחר תקופה זו עסקו בתחום זה בעלי-המסורה המכונים "מסרנים", ולשיא הם הגיעו בימי ר' אהרן בן אשר. אליהו בחור מעיד עליהם: "בעלי המסורת היו למאות ולא לפים דור אחר דור כמה שנים ולא נודע זמן התחלתם גם זמן חתימתם". הערות המסורה נמסרו, כנראה, בע"פ או נכתבו בחיבורים עצמאיים. בעלי המסורה קיבלו איש מפי איש, וכל דור הוסיף על קודמו. בתחילה היו ההערות מפורזות, אולם מאוחר יותר נתקבצו בגליוני הספרים. המסורה הקטנה והמסורה הגדולה נתחברו, כנראה, בעת ובעונה אחת, ואי-אפשר לקבוע איזו מהן קדמה. עד סוף המאה הי"ג הייתה המסורה מכוונת פחות או יותר לנוסח-הפנים, אך בכתבי-יד מאוחרים אין התאמה בין הטקסט לבית הערות-המסורה המתייחסות אליו, והמסורה הפכה לשמש במשך הזמן יסוד עיטורי מקשט, ולא שימשה למטרה שלשמה נוצרה.

יעקב בן חיים אבן אדוניה רצה להוציא מתחת ידו נוסח מדויק של המקרא עם הערות המסורה, לפיכך נאלץ לחפש כתבי-יד עתיקים של קובצי מסורה. הוא ניסה להתאים את ההערות למקומם הנכון ולהסיר מהן שיבושים. כמו כן סידר את כל ההערות המסורה באלפא-ביתא מערכות מערכות, "למען ירוץ הקורא בה", אך עם כל השתדלותו אין מלאכתו נקייה לחלוטין, וזאת בשל חוסר האחידות של הערות המסורה. המסורה הקטנה היא ברובה הערות קצרות בלשון הארמית. הערות אלו מתייחסות לכתבי-יד, לניקוד או לטעמים של תיבה מסוימת בגוף הטקסט. כגון: ד' וחסר=תיבה זו מופיעה ארבע פעמים וכתובה חסר. או: ליתא=תיבה זו יחידאית היא בכתב ובניקוד זה.

המסורה הגדולה מפרטת את המקומות, שאליהם מכוונת הערת המסורה הקטנה. פירוט זה נעשה בעזרת מלות-הקָר המאפשרות לזהות את הפסוק. לפעמים בא דיבור ארמי בנוסח זה: "וסי' בלשון ארמי" או: "וסי' בלשון התרגום". כל מלה שבדיבור זה (בד"כ מלה אחת) רומזת לפסוק אחד, והדיבור כולו מהווה מעין פתגם בעל משמעות.

הסיבה שהניעה את בעלי-המסורה לציין סימנים כאלו היא אולי טכנית, אך חשובה ביותר. ה"סימן" הארמי נועד, כאמור, להקל על הזיכרון. אין צורך לזכור את כל הכתובים הקשורים בהערת המסורה, אלא ניתן להסתפק בזכירת משפט אחד. במאמרי זה מבקש אני לברר את דרכו ואת שיטתו של המסנן בהצגת הדיבור (ה"סימן") הארמי.

שיטת הציון במסורה גדולה והבאת ה"סימן"

חכמי המסורה רשמו תחילה את המלה או הביטוי שאליהם מכוונת ההערה. לאחר מכן ציינו את ההערה, המהווה, למעשה, פירוט של הערת המס"ק. הערה זו מתייחסת למלים או לביטויים שבפסוק ועוסקת בנושאים דקדוקיים שונים כגון: כתיב, ניקוד, טעמי המקרא ועוד.

הערות בענייני הכתיב (מלא וחסר), כגון:

שופטים ד', יד: **דברה ג' חס' וס'** ותמת דברה מנקת רבקה. ותאמר דברה אל ברק קום. ושרי ביששכר עם דברה. **וסי' בלשון תרגום אתקברו רברבניא דברק.** ונמסר גם בסדר וישלח.

הערות בענייני ניקוד, כגון:

שופטים כ"א, ה: **בקהל ד' דגשין בקריאה וס'** מי אשר לא עלה בקהל. כי רבת בקהל אשר לא התקדשו. אשר צוית לא יבאו בקהל לך. קמתי בקהל אשוע. **וסי' בלשון תרגום ניסק נצלי דסגין אתפקדת.**

הערות בענייני טעמים, כגון:

יהושע י"ח, ו: **ואתם ד' בטעם שני גרישין וס'** ואתם תכתבו את הארץ. ואתם קמתם על בית אבי. ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו. ואתם מוסיפים חרון על ישראל לחלל את השבת. **וסי' בלשון ארמי קמון בטוריא יכתבן בשבתא.**

הערות בענייני תחביר, כגון:

יהושע א', א: **ויהי אחרי מות ד' דסמיכי בקריאה וס'** ויהי אחרי מות אברהם ויברך. ויהי אחרי מות משה עבד ה'. ויהי אחרי מות יהושע וישאלו בני ישראל. ויהי אחרי מות שאול. **וסי' בלשון תרגום אבא רעיא שמשא ומלכא.** ונמסר גם בסדר ויחי.

כפי שאנו רואים, לאחר ציון התיבה הנדונה והעניין הקשור בה, הובאו הפסוקים עצמם או, ליתר דיוק, חלקי פסוקים המשמשים רמז והכוונה לאיתור הכתוב המדויק, ובהיעדר קונקורדנציות ואמצעי עזר ממוחשבים נדרשה מהלומד בקיאות מופלאה בספרי המקרא.

בדרך כלל הובאו הכתובים לפי סדר הספרים המקובל בידינו כיום, אולם פעמים רבות ישנה חריגה מסדר זה, ובבדיקה שערכתי נתגלתה חריגה של כ-30% בהערות המס"ק לספרי נביאים ראשונים. הסיבות לחריגה זו הן, לעניות דעתי, שתיים:

א) שינוי הסדר בא כדי שתיבות הסימן הארמי שלאחר מכן יהיו משפט בעל משמעות עם התאמה תחבירית.

ב) בידי חלק מהמסרנים היה, כנראה, סדר שונה של ספרי המקרא מזה המקובל בימינו.

וכאן המקום להעיר, כי אין ההערות עשויות מעור אחד, ולא כולן יצאו מבית מדרשו של חכם אחד, ואף במלאכתו של מהדיר המקי"ג נפלו פה ושם שיבושים ואי-דיוקים. למשל, בהערת המסורה לשופטים י"א, לד נאמר:

ה' סבירין ממנה וקרינן ממנו וס' והרים ממנו בקמצו מסלת המנחה ומשמנה. ואם בהמה אשר יקריב ממנה קרבן. ויבא יפתח המצפה אל ביתו. השדה ללקט אורות. וילך בכל דרך אסא דמלכים. **וסי' בליש' ארמית אפריש בעירא דיפתח ולקט באורחא.** ונמסר גם בסדר צו.

ואילו בפרשת צו מובאת ההערה בלשון זו:

והרים ממנו ו' סבירין ממנה וקרין ממנו וס' והרים ממנו בקמצו... וסימן בלשון תרגום אפריש בעירא יהושע ויפתח לקט באורחא.

כלומר, יש כאן לכאורה סתירה בתוך המק"ג: באחד – ו' סבירין, ובאחר – ה' סבירין.

ואכן בפירוט שבפרשת צו מובאים ששה כתובים. הכתוב הנוסף על החמישה שהובאו לעיל הוא: "אל תסור ממנו ימין ושמאל" (יהושע א', ז), ואף חוקרי המסורה כיום, גינצבורג ופראנסדארף, מאשרים זאת.

לפיכך עלינו להתייחס ברצינות לאותן הפניות המובאות בלשון: "ופירושם נמסר בסדר..." או "וסימ' נמסר בסדר...", "ונמסר גם בסדר..." וכדו'.

זהו כלי בדיקה שנתנו בידינו לשם השוואה וביקורת פנימית.

לבסוף מביא המסרן את הסימן הארמי בלשון זו: "וסימ' בלשון תרגום", "וסי' בלשון ארמי", "וסי' בליש' ארמית" או רק "וסי'" בלבד.

דוגמאות לסימנים אחרים:

יהוש' כ"ב, ג: וסי' בלשון תרגום לא-שבקתון שמואל בזוהרא.

שמי"א י"ט, י: וסי' בלשון ארמי שתא ודמך וקם וערק.

מלי"ב א', ד: וסימ' בלשון ארמי עלי סלק לערסא ומכי רחמין.

שמי"א י"ז, א: וסי' בלשון תרגום סביא שלויא שלחו ושלחו פלשתאי גרמוי דמלכא ולאחיהון כספא וחמרא.

כל תיבה, כאמור, מרמזת על כתוב אחד, כפי שראינו לעיל, והסימן כולו מהווה מבע לשוני שלם, כלומר יחידה תחבירית בעלת משמעות. התוכן של הסימן כולו אינו קשור לתוכן הפסוקים שתיבותיהם מרכיבות את הסימן. אולי בדרש נוכל למצוא אחיזה לכמה מן הסימנים.

נשאלת השאלה: האם כל הערת מסי"ג לוותה בסימן ארמי מעין זה?

התשובה היא שלילית. סימן קנה הובא רק לחלק קטן מהערות המסי"ג. חזקה על בעלי-המסורה, שאילו רצו היו מציינים סימן מעין זה בכל הערת מסי"ג מפורטת, אולם הם, כנראה, לא רצו להכביד על המעיין יתר על המידה ולהרבות בסימני זיכרון, בבחינת "תפשת מרובה לא תפשת".

טיבה של הארמית בסימני המסורה הגדולה

בעיון לא מעמיק יכול הקורא להיווכח, כי מחברי הסימנים הארמיים למסי"ג – בקיאותם בניבי הארמי הייתה רבה מאוד.

ההערות נתחברו, כאמור, במשך תקופה ארוכה, והמסרנים הושפעו, ללא ספק, ממקורותיה השונים של הארמית:

המקור המערבי, כגון: תלמוד ירושלמי, מדרשים וחיבורים אחרים שנתחברו בא"י. והמקור המזרחי, כגון: תלמוד בבלי, תרגומים וחיבורים שנתחברו בבבל.

ואפשר גם שהערות שלמות יצאו מתחת ידו של מסרן מזרחי, ואחרות נוסחו בידי מסרן מערבי.

כך או כך, העובדות מוכיחות, כי בחיבור הסימנים הארמיים למסי"ג השתמשו החכמים בשני הניבים גם יחד.

והרי מאפיינים אחדים מהניב המזרחי ואחדים מהניב המערבי הבאים לידי ביטוי באותם הסימנים למסיג:

(א) מן הניב המזרחי:

1. סופית "י" לצורת רבים נפרד: עגילי, גְּרוּחִי.
2. כינוי חבר "זי" לנסתר: גְּרָמוּזִי.
3. הטמעת הנו"ן בשמות רבים: אַתָּתָא.

(ב) מן הניב המערבי:

1. סופית "יך" לצורת רבים נפרד: עממין, לבושין.
2. צורת המקור "מקטלא" לבניין קל: לְמַכְסִיא, לְמַשְׁלַח.
3. שם הפעולה "מקטולי" לבניין קל: מגעורכי.

ביבליוגרפיה

- 1) מקראות גדולות (אבן אדוניהו), מהדורת ונציה רפ"ה.
- 2) ברויאר, מ' – כתר ארם צובה, ירושלים תשל"ו.
- 3) דותן, א' – ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז.
- 4) דותן, א' – אוצר המסורה הטברנית – המסורה לסי בראשית בכ"י לנינגרד, ת"א תשל"ז.
- 5) ייבין, ש' – מבוא למסורה הטברנית, ירושלים תשל"ג.
- 6) פראנסדארף, ז' – מחברת המסורה הגדולה, לייפציג תרל"ו.
- 7) C.D. Ginsburg, The Massorah compiled from Manuscripts... Vol. IV, Vienna 1897-1905.